

Лазос Г.П. Соціокультурні особливості застосування кататимно-імагінативної психотерапії в психокорекційній роботі з підлітками / Г.П.Лазос // Актуальні проблеми психології [Т.3 : Консультативна психологія і психотерапія] : Зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред.: С. Д. Максименка – К. : Логос, 2014. – Вип.10. – С.20–42.

- 20 -

Соціокультурні особливості застосування кататимно-імагінативної психотерапії в психокорекційній роботі з підлітками

Лазос Г.П.

Інститут психології імені Г.С.Костюка

НАПН України

У статті наведено результати дослідження особливостей застосування кататимно-імагінативної психотерапії в психокорекційній роботі вітчизняних фахівців із підлітками. Проаналізовано характерні тенденції образних репрезентацій вітчизняних підлітків, пов'язаних із дитячо-батьківськими стосунками, та виявлено їхню специфіку порівняно з результатами західних досліджень (на прикладі тесту-мотиву «Три дерева»).

- 20 -

Окреслено попередні ідеї щодо відповідних технологій застосування кататимно-імагінативної психотерапії в психокорекційній роботі з підлітками.

Ключові слова: *підліток, емоційна сфера, соціокультурна специфіка, кататимно-імагінативна психотерапія (КІП, символдрама), малюнкові тести, образні репрезентації, інтерпретація, символ.*

Постановка проблеми

Проблема дитячо-батьківських стосунків, емоційного благополуччя дітей та підлітків — класична для психологічної науки — стає дедалі актуальнішою в специфічних умовах сучасного життя. Емоційні проблеми підлітків все частіше стають об'єктом пильної уваги шкільних психологів, психологів-консультантів, психотерапевтів та, власне, батьків. При цьому протягом останніх років помітно зріс науковий інтерес як українських, так і західних вчених до емоційних порушень у дітей підліткового віку. Сучасні дослідники сходяться на думці, що така ситуація пов'язана з різкими змінами в житті суспільства, які породжують невизначеність, непередбачуваність майбутнього і, як наслідок, — переживання емоційної напруги. Згідно з нашим дослідженням, негативні переживання підлітків через стосунки з батьками істотно переважають інші негативні переживання в їхньому житті. У більшості підлітків цим переживанням властива значна інтенсивність [3]. Дані вітчизняних і зарубіжних досліджень вказують на те, що відсоток дітей підліткового віку з тривожними розладами збільшується [7; 10; 16]. Зокрема, дослідження А.Б.Холмогорової та С.В.Воликової засвідчило, що в Росії протягом останніх десяти років таких підлітків стало уп'ятеро більше [10], а вітчизняний дослідник В.Н.Синицький розглядає підліткову депресію як хворобу сучасної цивілізації [8]. Західні вчені вже давно вбачають зв'язок деяких типів порушень поведінки дітей, таких як прогули в школі, втечі, волоцюгство, адиктивна поведінка, крадіжки тощо, з різними формами психогенних розладів, зокрема депресивними станами (R.D. Joffe, K.S.Dobson,

S.Fine, G.Haley та ін.). Уже доведеним фактом є взаємозв'язок підліткової депресії з проблемами в навчанні, спілкуванні з однолітками, вчителями та батьками [6]. Більше того, отримані в результаті сучасних досліджень дані доводять небезпечність несвоєчасної діагностики емоційних порушень у дитини та недостатньої уваги до цих проблем у підлітків, адже наслідком цього може бути розгортання складнішої симптоматики в дорослому віці (G.Harrington, 1995; T.M.Achenbach, 1997; D.A.Cole, 1991; О.Подольський та ін., 2004). Саме тому якісна діагностика емоційної сфери підлітків та адекватні корекційні заходи можуть запобігти небажаним тенденціям у розвитку особистості підлітка, емоційним та адаптаційним труднощам, девіантній поведінці підлітків тощо.

Дискусійною та недостатньо вивченою залишається проблема ефективності діагностичних, психокорекційних та психотерапевтичних методів у роботі з емоційними труднощами підлітків. На нашу думку, впровадження світового досвіду та екстраполяція концептуальних положень різних методів психотерапії*, повинні відбуватися на основі критичного осмислення цих методів і їхнього інструментарію, врахування вітчизняних соціокультурних чинників та умов зростання українського підлітка. Це положення стосується, зокрема, і такого поширеного у світі психодинамічного методу, як кататимно-імагінативна психотерапія (КІП, символдрама). Цей метод вважається ефективним для діагностики та психотерапевтичної роботи з емоційними труднощами у дітей та підлітків і набув значного поширення у вітчизняному психотерапевтичному просторі.

Результати теоретичного та експериментального дослідження

Ідея дослідження специфіки застосування того чи іншого психологічного/психотерапевтичного методу чи підходу, тестової, діагностичної методики в різних культурних спільнотах виникла одразу після

* Згідно з А.Kazdin, у наш час здійснюється на практиці понад 200 різновидів психотерапії для дітей і підлітків [23].

їхнього створення та поширення у світі. Зокрема, відомі дослідження культурної та етнічної специфіки застосування проєктивних малюнкових тестів беруть свій початок у 70-х роках ХХ сторіччя. Аналіз найвідоміших із цих досліджень дав змогу науковцям виділити основні крос-культурні показники особливостей малюнків дітей і підлітків: тематика малюнків, навіть, у випадку тематичного малювання (напр., дослідження J. Gardiner, 1969; M. Hersen, 2004; L.A. Suzuki, 2008) [14; 30]; різниця в розмірах об'єктів на малюнках та самих малюнків (напр., дослідження G. Pfeffer, 1984; A. Alland, 1983) [11]; ступінь деталізації та симетрії в малюнках (напр., дослідження H. Brown, 1972; N.S. Bekhit, G.V. Thomas, 2005) [12]; домінуючі кольори в малюнках (напр., дослідження L.C. Milne, 1999; C.J. Boyatzis, R. Varghese, 1994) [27; 13]. Встановлено, наприклад, що малюнкам японських дітей і підлітків, на відміну від малюнків американських і європейських однолітків, властиві надмірна деталізація і підкреслена приналежність намальованих об'єктів до певної статі [30]. За свідченням G. Meili-Dworetzki, малюнки дітей зі Сходу доволі рідко відбивають почуття: на Сході діти малюють людей і дерева куди нейтральніше, ніж діти в Америці чи в Європі [26]. Дослідивши малюнки дітей з різних країн світу за тестом «Дерево», A. Alland визначив, що в Японії IQ дітей вище за встановлену в США норму для підліткового віку [11]. Група американських вчених у крос-культурному дослідженні малюнків за різними проєктивними методиками встановила, що американські діти мають схильність до розваг і приємних почуттів, тоді як китайські діти — до пізнавальних інтересів [30].

Нагадаємо, що характерною ознакою кататимно-імагінативної психотерапії є створення малюнку. В процесі психотерапевтичної роботи ці малюнки опрацьовуються шляхом інтерпретацій. А отже, цікавою та сповненою культуральною специфічністю, ймовірно, має бути і символіка образних репрезентацій у малюнках клієнтів-підлітків. Доречним у цьому контексті виявляється погляд відомого українського психолога та етнографа

В.Т.Куєвди на засади сучасної психотерапевтичної практики. В.Т.Куєвда вважає, що «психологічна допомога вимагає подолання відчуженості людини від міфологічних архетипічних, етнокультурних елементів індивідуального психічного досвіду, який може бути використаний також у психотерапевтичній практиці як оптимізуючий засіб поглибленого проникнення у сутність хвороби у процесі діагностики і надання допомоги» [2, с. 8]. Для цього науковець пропонує науковцям-психотерапевтам вивчати накопичення та трансляцію в часі української етнокультури як «засобу акумуляції етносоціального уявлення», що, в свою чергу, є «визначальним у формуванні етнічного способу життя, поведінки людини як представника етнопсихотипу» [2, с. 8]. Предметне вивчення цих питань, на думку дослідника, сприяє розумінню проявів етнічної, культурної специфіки (символи, міфи, цінності тощо) не лише окремої людини, яка звернулась за психологічною допомогою, а й усієї спільноти, веде до гармонізації суспільного життя.

Отже, з огляду на актуальність досліджуваної проблеми та світові сучасні тенденції в теорії і практиці психотерапії спробуємо дослідити соціокультурні особливості застосування кататимно-імагінативної психотерапії у роботі з українськими підлітками, а також специфіку підліткових образних репрезентацій, пов'язаних із дитячо-батьківськими стосунками.

Головними завданнями нашого експериментального дослідження були: визначення специфіки переживань підлітків у стосунках з батьками та відображення цієї специфіки у образах та малюнках; дослідження особливостей застосування кататимно-імагінативної психотерапії вітчизняними психотерапевтами у роботі з підлітками. Для вирішення поставлених у дослідженні завдань було використано наступні методи і методики: 1) методика «СПА» К.Роджерса, Р.Даймонда в модифікації Т.В.Снегірьової — для виявлення рівня емоційного комфорту/дискомфорту

підлітків; 2) символдраматичний тест–мотив «Три дерева» Е.Клессман, адаптація Я.Л.Обухова — для виявлення особливостей дитячо-батьківських стосунків та їх відображення у образних репрезентаціях (за малюнками підлітків); 3) метод експертного оцінювання — для встановлення критеріїв і ліній аналізу малюнків при визначенні емоційного благополуччя/неблагополуччя вітчизняних підлітків; 3) порівняльний аналіз даних — для виявлення соціокультурної вітчизняної специфіки на основі порівняння образних репрезентацій підлітків з різних країн (за методикою «Три дерева»); 5) авторський питальник «Мій власний досвід роботи за методом кататимно-імагінативної психотерапії (символдрами)» — для визначення особливостей застосування кататимно-імагінативної психотерапії (психодинамічний підхід) у психокорекційній роботі вітчизняних фахівців із підлітками.

У дослідженні взяло участь 60 підлітків віком 13–15 років; 10 дитячих психотерапевтів, які застосовують методику «Три дерева» у своїй психотерапевтичній практиці; 30 психотерапевтів-символдраматистів.

Характеризуючи вибірку підлітків, зазначимо, що залучених до дослідження дітей було поділено на дві групи по 30 осіб у кожній: група емоційно благополучних дітей (підлітки не мали проявів емоційного неблагополуччя: були добре адаптовані; перебували в добрих стосунках з батьками, однолітками та вчителями; демонстрували звичайні для свого віку учнівські здібності) і група емоційно неблагополучних дітей (підлітки мали різні прояви емоційного неблагополуччя: депресивні, тривожні, агресивні стани; дезадаптовну поведінку, конфліктні стосунки з батьками, однолітками, вчителями; психосоматичні прояви).

Розглянемо детальніше отримані у дослідженні результати. Перед тим зазначимо, що основним методом аналізу отриманих даних за тестом–мотивом «Три дерева» було обрано експертне оцінювання. Для аналізу малюнків, експерти застосовували такі технічні методи: 1) метод протиставлення пар

позитивних і негативних характеристик малюнка за Р. Elkish; 2) аналіз малюнків на основі опорних елементів, виділених Г.М. Ферсом; 3) аналіз малюнків на основі образних репрезентацій і дескриптивних коментарів (описів) до малюнків.

Метод протиставлення пар позитивних та негативних характеристик малюнка був створений Р. Elkish з метою діагностики емоційного благополуччя/неблагополуччя в дітей різного віку і, наразі, є достатньо поширеним на Заході [15]. Автор методу виділяє для аналізу малюнка у якості критеріїв взаємозв'язки (взаємозалежності) між «ритмом і правилом», «складністю і простотою», «розширенням і стисненням», «інтеграцією і дезінтеграцією». З огляду на те, що перекладеного опису цієї методики немає, стисло охарактеризуємо ці критерії. «Ритм» проявляється завдяки застосуванню гнучких штрихових ліній (наприклад, при малюванні дерева на «ритм» вказує вільний рух руки й пропорційний розподіл елементів цього дерева), а «правило», навпаки, проявляється у скованому, нерівному русі руки, яке найчастіше буває суто механічним. «Складність» малюнка можна діагностувати в тому випадку, коли малюнок переповнений складними деталями, або аркуш повністю замальовується сюжетом, натомість на «простоту» вказує низький рівень деталізації та диференціації (незаповненість аркуша малюнком є свідченням регресу або фіксації на ранніх стадіях дитячого психологічного розвитку). Проявом «розширення» є візуальне враження відкритості та об'ємності—малюнка, а «стиснення» — скупченість об'єктів на малюнку, інколи за рахунок ретельності та дріб'язковості зображених деталей. Остання пара «інтеграція – дезінтеграція» дає змогу розглядати та сприймати малюнок або як ціле, в якому всі предмети на своїх місцях («інтеграція»), або як хаотичне і «дезінтегроване» (брак єдності в малюнку, усі деталі хаотично розташовані і не пов'язані одна з одною, показна недбалість). Як зазначає Р. Elkish, недбалість та відокремленість деталей на

малюнку не може передавати відчуття гармонійності та єдності, і зазвичай насторожує діагноста [15].

Отже, аналіз малюнків за методом Р. Elkish, при розгляді загальної групи підлітків (60 дітей) показав, що між двома групами дітей існують розбіжності лише за одним критерієм — «інтеграція – дезінтеграція» ($r=0,393$, $p \leq 0,01$). У цьому випадку емоційно неблагополучні діти більш явно продемонстрували ознаки «дезінтеграції» (малюнки недбалі, хаотичне розташування дерев, не відчувається цілісності, деякі малюнки взагалі розмістились на декількох аркушах; різні, інколи несумісні між собою дерева, їхні назви, плоди на них тощо). Інші критерії цього методу аналізу малюнків не отримали статистично достовірних показників. Відтак, можна констатувати, що специфіка визначення емоційного неблагополуччя у вітчизняних підлітків на основі аналізу малюнків за Р. Elkish полягає в тому, що його можна визначити лише за одним критерієм — «дезінтеграція».

Наступним технічним методом у процедурі експертного оцінювання був аналіз малюнків на основі опорних елементів, виділених Г.М. Ферсом. Цей метод аналізу малюнка базується на наступних принципах: принцип першого враження (цілісне сприйняття, усвідомлення свого враження від малюнка, неспішність); принцип дослідника (неупереджений аналіз різних фрагментів малюнка, спроба розібрати малюнок на складові, сприйняття суперечливих аспектів малюнка тощо); принцип синтезу (поєднання частин малюнка в єдине ціле, виявлення взаємозв'язків, інтегруюча дія, що призводить до його цілісного сприйняття) [9]. Щодо техніки застосування цього методу, то, у першу чергу, психотерапевт разом із клієнтом мають визначити найважливіші зони малюнка. Автор методики рекомендує це робити за допомогою таких навідних питань: «Що особливо приваблює у малюнку (або: відштовхує, викликає сильні почуття)?». До важливих опорних елементів, на основі яких будується подальший аналіз та здійснюється діагностика емоційних станів клієнта, Г.М.Ферс відносить наступні: почуття, яке передає малюнок; всі

суперечності та «невідповідності», зображені на малюнку; бар'єри (перепони, перешкоди до важливих елементів у малюнку); відсутність важливих деталей; особливості центральної фігури-символу; викривлення форми; надмірне порушення перспективи; символи, зображені з краю аркуша або символи, які не помістились на ньому; розтушовані об'єкти; наповненість–пустота малюнка; об'єкти, що повторюються; інкапсуляція; підкреслення та написи на малюнку; виправлення; колір тощо.

На основі створеної Г.М.Ферсом моделі аналізу опорних елементів малюнка можлива інтерпретація малюнків за будь-якою методикою, а виділені опорні елементи можуть слугувати вихідними точками для подальшої психотерапевтичної роботи як з батьками, так із дитиною, і за допомогою подальшого їх опрацювання (прояснення та інтерпретація) призводити до усвідомлення дітьми причин та наслідків своїх емоційних станів. Розглянемо, які опорні елементи малюнка за тестом-мотивом «Три дерева» вказують на ознаки емоційного неблагополуччя вітчизняного підлітка (табл.1).

Таблиця 1.

Ознаки емоційного неблагополуччя підлітків у малюнках за методикою «Три дерева» на основі опорних елементів за Г.М.Ферсом.

Опорний елемент малюнка	Емоційно неблагополучні діти
Яке почуття передає малюнок?	незрозуміле, сумне, тривожне.
Що виглядає дивним на малюнку?	<u>назви дерев</u> («дракучая ива», «бесстыдница», «дерево-плаття», «напів'ялина», «кокороко» тощо); <u>розташування дерев на малюнку та їхні розміри</u> ; <u>кольори дерев</u> (червона ялина, або різні дерева одним кольором тощо); <u>кількість дерев</u> (незважаючи на завдання намалювати більше або менше трьох); невідповідність: плодів деревам (шишки на пальмі), місцю, де повинно зростати («дуб у пустелі»); стовбур дерева з ниток; кущі замість дерев; дерева–люди (з очами, руками, ногами тощо)
Розміри	несиметричність розмірів дерев на малюнку; одне дерево набагато більше/менше порівняно з іншими; занадто великі дерева, які не вміщуються на одному аркуші; дуже маленькі дерева на майже порожньому аркуші

Викривлення форми	неприродно велика крона дерева; дуже тонкі стовбури; великі лійки для поливу маленьких за розміром дерев; великі сонце, хмари, пташки на малюнках порівняно з деревами; чіткі геометричні форми крон, стовбура
Елементи на межі аркуша	крони дерев або коріння не вміщуються на аркуші; частина сонця, яке визирає; річки, озера без берегів (виходять за межі аркуша)
Інкапсуляція	навколо дерев чіткі круги; тин; річки
Написи на малюнках	крупний почерк, різні кольори в кожній букві, багатослівність (насиченість підписами, написами) або, навпаки, дуже дрібний, нерозбірливий почерк, закреслення
Наповненість/ порожнеча малюнка	Багато порожнього місця; «прозорі», не замальовані стовбури, крони дерев; інтенсивно розмальований малюнок, багато різних елементів (озера, плоди, кошики, пташки, білки, гриби, хмари, лійки, лопати, банки з фарбою тощо); занадто яскраві кольори

Зазначимо, що до таблиці 1. внесені лише ті опорні елементи малюнків, на основі яких експерти одноставно діагностували ознаки емоційного неблагополуччя у підлітків, залучених до дослідження.

На основі експертних висновків також встановлено критерії для аналізу малюнків за тестом–мотивом «Три дерева». Ці критерії дають змогу діагностувати емоційне благополуччя/неблагополуччя підлітків за допомогою образних репрезентацій та дескриптивних коментарів (описів) до тесту–мотиву «Три дерева» та до малюнків за цим тестом. Отримані результати подаємо в таблиці 2.

Таблиця 2.

Діагностичні ознаки малюнків (образні репрезентації) та коментарі емоційно благополучних і емоційно неблагополучних підлітків за методикою «Три дерева»

Образні репрезентації та дескриптивні коментарі	Емоційно благополучні діти	Емоційно неблагополучні діти
Дерева (назви, форми, стовбур, крона, коріння)	Звичні дерева, їхні назви, прямі стовбури (інколи невеличкі дупла та сучки), кожне дерево має власну крону, має коріння або натяк на нього	Дивні назви дерев; дивні дерева (інколи несумісні, неприродне місце для зростання, неприродний колір та форма); перекреслені дерева; стовбур дерева з великими дуплами, сучками; не замальований, заповнений незвичними деталями (квітами) або «зв'язаний з ниток»; має людські ознаки (очі, ніс, нафарбовані губи, руки тощо); немає крони чи коріння, або крона/коріння об'єднує всі три дерева
Розташування дерев на малюнку	Кожному дереву вистачає місця на аркуші, незначні з'єднання крони дерев	Крони дерев злиті, сплутані; дереву бракує простору; одне «заваляється» на інше; використання окремих аркушів для кожного дерева; для дерев побудовано огорожі
Навколишнє середовище (природа, погода, тощо)	Літо, день, гарна погода, зелені дерева; світить сонце. Дерева зростають в природному середовищі (галявина, сад, ліс тощо)	Погода/сезон або незрозумілі, або негода (осінь, дощ, хмари; ніч); сонце — неприродне. Дерева зростають у неприродних місцях (яблуні в пустелі, в темному лісі; дерева на краю провалля тощо)
Що необхідно зробити для кожного дерева?	Деревам (або дереву, яке символізує підлітка) нічого не треба; трошки полити; трошки більше простору та сонця; підфарбувати стовбур на весні; звертати увагу	Деревам (або дереву, яке символізує підлітка) необхідні кардинальні втручання: пересадка на інше місце; його слід обкопати або поставити огорожу; сильно підживити ґрунт; зрізати крону, щоб не заважала іншим; зібрати всі плоди; обробити хімією від жуків тощо

Зазначимо, що в даному випадку, при зіставленні отриманих результатів за критерієм «емоційний комфорт/дискомфорт» (методика «СПА») та ознаками образних репрезентацій і коментарями до них (методика «Три дерева») розподіл дітей по групах (емоційно благополучні діти та емоційно неблагополучні діти) майже збігається, тобто різниця в показниках не є статистично значущою (Sig. > 0, 05).

Культуральна специфіка образних репрезентацій вітчизняних підлітків за їх малюнками). Окрім визначення критеріїв, що вказують на наявність емоційного неблагополуччя у підлітків (Р. Elkish, Г.М.Ферс) та інших діагностичних ознак малюнків, характерних для вітчизняних підлітків, специфіку символіки та особливостей образних репрезентацій підлітків за тестом–мотивом «Три дерева» виявив також і порівняльний аналіз результатів аналогічних досліджень, що були проведені з підлітками в інших країнах світу.

В результаті порівняльного аналізу було виявлено низку специфічних ознак образних репрезентацій вітчизняних підлітків, що характеризують особливості стосунків із батьками та відповідні цим стосункам переживання. По-перше, характерною для українських сімей виявилася проблема психологічної залежності та психологічної сепарації підлітків від батьків (переважно матері). Як показали наші дані у порівнянні із даними західних дослідників, процес психологічної сепарації у українських дітей відбувається пізніше і складніше, ніж у підлітків із західних країн. Різноманітні форми симбіотичного зв'язку (переважно з матір'ю) на малюнках українських дітей проявляються в символічній формі у вигляді порушення меж між деревами, взаємопроникнення, сплутаності крони, коріння чи стовбуру. При цьому на малюнках американських підлітків кожне дерево зазвичай стоїть окремо, маючи власне місце для зростання [22], що вказує на підкреслене позиціонування своєї незалежності та автономності від батьків. В образних репрезентаціях західноєвропейських підлітків злиття, яке свідчить

про міцний емоційний зв'язок, характерне для стосунків між сіблінгами (близнюки, двійнята) [32].

По-друге, у малюнках вітчизняних підлітків унаочнюється також проблема інфантилізації дитини в родині (як правило, з боку матерів), що є тісно пов'язаною з утрудненою сепарацією. На рівні образних репрезентацій у малюнках це проявляється у вигляді маленьких кущиків, які символізують дитину, та похилених над ними крон дерев (беріз, верб, калини), які символізують матір. Водночас, як свідчать дані Н.Coch та Z. Vass, західноєвропейські підлітки малюють переважно однакові дерева і, лише у випадках патологічної організації психіки, дитина зображує себе у вигляді гілочки (окремої або прикріпленої до дерева, яке символізує матір) [32].

По-третє, малюнки дітей, які брали участь у дослідженні демонструють тенденцію до їх слабкої статево-рольової ідентифікації. Зазвичай на малюнках вітчизняних підлітків різні дерева уособлюють різних членів родини, при цьому часто ані назва, ані образна репрезентація дерева не вказують на стать дитини (наприклад, дівчата — дуби, тополі, каштани; батько може бути яблунею, грушею тощо). На противагу українським японські підлітки символічно акцентують стать кожного дерева [21; 26], а західноєвропейські підлітки нерідко зображують себе у вигляді дерева, яке символізує батька чи матір, залежно від об'єкта ідентифікації [12; 24].

До певної соціокультурної специфіки можна зарахувати також особливості образних репрезентацій у малюнках підлітків з різними емоційними станами (депресивними, тривожними, агресивними). Подібно до малюнків західноєвропейських підлітків, на тих малюнках з вітчизняної вибірки, які вказують на депресивні переживання дитини, важко визначити пору року. Однак зображені дерева рідко бувають мертвими чи без листя, що є головними показниками депресивних станів у західноєвропейській діагностиці [24; 32]. Про агресивні переживання на малюнках українських підлітків переважно свідчить порушення меж і перешкоди, що заважають зростати

дереву, яке символізує дитину (велика крона дерева, що нависає; кущі, інші об'єкти, що перешкоджають доступу до інших дерев, струмків, сонця) та насичені червоні та коричневі кольори. Перебуваючи в ролі садівника, діти активно діють: пересаджують дерева в безпечніше місце, обрізають навислі крони тощо. На відміну від них, західноєвропейські діти активно «діють» у процесі малювання, закреслюючи або витираючи дерево, на яке спрямовано агресію; на їхніх малюнках можна побачити явну агресивну символіку (дерева в шипах, колючках; зламані дерева тощо) [12; 14]. Про тривожні переживання вітчизняних підлітків сигналізує «прозорість» малюнків. На малюнках дітей з тривожною симптоматикою часто з'являються чітко розтушовані певні зони та об'єкти, що може бути свідченням наявності або місця локалізації конфлікту. Крім того, таким малюнкам притаманні деталізація та докладні написи. При цьому основними ознаками тривожності на малюнках американських і західноєвропейських підлітків вважається «примітивне» малювання, викривлення та несиметричність об'єктів на малюнку, не деталізовані об'єкти, або навпаки, надмірна деталізація та підкреслено чітка корекція помилок [16; 29].

Як показало наше дослідження, пряма екстраполяція критеріїв західноєвропейської діагностики психічної патології та емоційних проблем підлітків на вітчизняну вибірку не є коректною. Наведемо декілька прикладів. Так, відповідно до процедури застосування в психіатричній практиці тесту «Три дерева» відомого голландського психіатра J.E. van Lenner, головними показниками психічних захворювань на малюнках підлітків та юнаків є дерева, намальовані без коріння; дерева, зображені «вільно», без певного порядку; нахилені ліворуч або праворуч стовбури дерев; незвично розташовані на аркуші дерева (наприклад, у лівому верхньому куті); недбало намальовані дерева; ексцентрична форма дерев, а особливо їхніх крон; неприродний розмір дерев (занадто великі або малі); імпульсивна техніка малювання; відсутність певного «порядку» в розташуванні дерев (за віком, за

сімейним устроєм: батько, мати, дитина тощо) [31]. Як свідчать наукові джерела, вказані критерії були поширені в психіатричній практиці західноєвропейських країн починаючи з 70-80 рр. минулого століття і наразі залишаються актуальними і часто вживаними [14; 32]. Проте наше дослідження та досвід застосування методики «Три дерева» на практиці показало, що малюнкам **здорових** українських дітей часто властива імпульсивна техніка малювання, дерева на них часто нахилені до меншого дерева (прояв інфантилізації дитини), дерева дуже рідко намальовані в певному «порядку» (надто при наявності сепарації з матір'ю, агресивних переживань тощо), а іноді дерева взагалі не мають коріння.

Критерії діагностики емоційних проблем на основі малюнків у підлітків також повинні співвідноситись із етнічним та культурними особливостями. Так, наприклад, мусульманські дівчата малюють дерева з дуже розвинутою кореневою системою, що відображає їхнє традиційне ставлення до родини та землі, де вони народились [32]. Проте подібні малюнки і традиції не дуже характерні для наших підлітків, тому можуть свідчити, навпаки, про їхнє бажання укріпити сімейні стосунки. Так само, якщо на малюнку українського підлітка з'являється незвичне для нашої природи (флори) дерево, то ця екзотична рослина може бути свідченням не психічної патології, а бажання виокремитись, просигналізувати таким чином про свої потреби тощо.

Особливості застосування КІП (зокрема методики «Три дерева») в практиці вітчизняних психотерапевтів. Отримані результати дослідження дозволяють виокремити параметри, за якими уявляється можливим охарактеризувати вітчизняні особливості застосування кататимно-імагінативної психотерапії взагалі, та тесту-мотиву «Три дерева» зокрема, в психотерапевтичній роботі з підлітками.

Сфера застосування. Вітчизняні фахівці доволі широко застосовують у своїй практиці методику «Три дерева» і розглядають її як надійний діагностичний інструмент. Цю методику застосовують не лише фахівці, які навчалися методу

символдрами, а й ті, хто отримав кваліфікацію в інших психотерапевтичних підходах. Методика застосовується як у практиці шкільного психолога, так і в приватній психотерапевтичній практиці з метою діагностики дитячо-батьківських стосунків, однак методику доволі рідко застосовують в умовах стаціонару та амбулаторного прийому в лікувальних закладах. На відміну від вітчизняної практики, в інших країнах методика «Три дерева» застосовується ширше. Так, наприклад, у Франції її ефективно застосовують як психотерапевтичний інструмент у межах паліативної психотерапії. У своїх дослідженнях французький науковець В. Fromage доводить, що методика «Три дерева» допомагає усвідомленню життєвого досвіду пацієнта і формуванню в нього автентичного зв'язку із самим собою, а метафори дерев допомагають проводити паралелі з різними етапами життя пацієнта [17]. Японські фахівці застосовують модифікацію тесту «Три дерева», поєднуючи його з тестом «Незакінчене речення», у клініках з метою вивчення особистісних психологічних характеристик розладів харчової поведінки у дівчат–підлітків і жінок віком від 15 до 30 років, зокрема невротичної булімії та анорексії. Тест «Три дерева» виявляє в таких пацієнтів порушення стосунків у їхньому ранньому дитинстві, ознаками чого є дуже маленькі та слабкі дерева на малюнку, досить бідне і нечітке їх зображення та локалізація на папері переважно у верхньому лівому куті [28]. Методика «Три дерева» дуже широко застосовується в країнах Західної Європи (особливо в Німеччині, Великій Британії) у державній системі соціальних служб та загальноосвітніх шкіл з метою виявлення насильства та жорстокості в сім'ях [12; 19]. Американські психологи цю методику застосовують часто в комбінації з проєктивною методикою «Кінетичний малюнок сім'ї» для уточнення діагностичних даних щодо стосунків у сім'ї та виявлення актуальних переживань дитини [14; 20].

Процедура застосування. Вітчизняні психотерапевти–символдраматисти, застосовуючи методику «Три дерева» досить часто перетворюють її на символдраматичний мотив на тому самому сеансі. Відомо, що така процедура

проведення тесту характерна і для німецьких фахівців [19; 25], а з певними відмінностями в застосуванні уявлення тесту «Три дерева» — для американських психологів і психотерапевтів [20; 29]. При цьому у Великій Британії, як видно з досліджень N.S. Bekhit, G.V. Thomas, R.P. Jolley, цю методику фахівці застосовують винятково як діагностичний тест дитячо-батьківських стосунків у здорових підлітків [12]. Як показало наше дослідження, вітчизняні фахівці застосовують тест у стандартному його варіанті (Е.Клессман, адаптація Я.Л.Обухов [4; 5]), тоді як психотерапевти з Західної Європи (Чехія, Словаччина, Польща) і Північної Європи (Нідерланди, Швеція) проводять цей тест згідно з рекомендаціями М. Leibowitz в межах self-психологічного аналізу [24]. Тож через те, що мета діагностики за даним тестом зсувається в площину аналізу self-репрезентацій, тест більшою мірою інформує про самопочуття клієнта в родині, а основними запитаннями, які ставить консультант є: «Скільки років всім деревам?»; «Чи всі дерева живі?»; «Яка пора року на малюнку?». Інтерпретація малюнків відповідно орієнтується на ці запитання. Наприклад, дерево, яке символізує self-об'єкт, у нормі не повинно відрізнятися від «актуального віку» більш як на п'ять років; якщо воно старше, то це свідчить про наявність тривожних переживань (понад 100 років — важкі прояви депресії), якщо молодше — свідчить про незрілість, інколи про брак відчуття реальності. Новорічна ялинка, зображена на малюнку, вважається ознакою компенсації при недостатності відчуття насолоди, символізує певний регрес та емоційну залежність [24; 32].

Загальні особливості застосування КП. Цікавими виявились результати опитування українських психотерапевтів-символдраматистів щодо застосування загалом методу символдрами в роботі з дітьми та підлітками. Попередні результати свідчать про те, що більшість вітчизняних фахівців (60%) працюють з усіма віковими групами клієнтів і лише 17% символдраматистів позиціонують себе як дитячі психотерапевти (без конкретнішої вікової спеціалізації). Визначено також, що найчастіше

символдраматистам доводиться працювати з дітьми і підлітками, які мають «помірну симптоматику (наприклад, сплоснений афект, приступи паніки) або ж помірні труднощі у соціальній (шкільній) діяльності». На другому місці за кількістю запитів перебувають клієнти зі «слабкою, але пролонгованою симптоматикою (наприклад, депресивний настрій та легке безсоння) або ж з деякими труднощами в соціальній (шкільній) діяльності, але в цілому досить добре функціонують, мають значимі міжособистісні зв'язки». При цьому з клієнтами-підлітками, що мають «серйозну симптоматику (наприклад, суїцидальні наміри, виражені нав'язливі ритуали тощо) або ж серйозне погіршення соціальної (шкільної) діяльності» працюють досвідченіші фахівці (з досвідом роботи понад десять років), а роботу з цими клієнтами проводять у приватних центрах надання психологічної допомоги. З підлітками, які мають «мінімальну симптоматику», є «соціально ефективними», «в цілому задоволені життям» і «мають лише поточні проблеми та переживання», працюють переважно молоді фахівці, які нещодавно отримали освіту, чи ще опановують метод символдрами, а також психологи, які працюють в системі освіти. Серед запитів, з якими звертаються підлітки або їхні батьки до психотерапевтів-символдраматистів, можна виокремити такі: депресивні та тривожні стани, проблемна поведінка (агресивність, конфліктність, сором'язливість тощо), труднощі в адаптації до різних умов життєдіяльності, проблеми в сімейних стосунках.

Виявлено, що 72% з опитаних психотерапевтів-символдраматистів застосовують у своїй роботі з дітьми і підлітками метод символдрами в поєднанні з іншими методами, переважно з психоаналізом, а також когнітивно-біхевіоральною психотерапією, гештальтом, арт-терапією, піськовою терапією тощо. І лише 28% застосовують символдраму як окремий (чистий) метод. При цьому переважна більшість символдраматистів (83%) працюють як в асоціативному ключі, так і зі стандартним набором мотивів, і лише 10% фахівців працюють або лише в асоціативному ключі, або

використовують тільки стандартний набір мотивів. Решта фахівців створюють нові мотиви, опрацьовують образи іншими шляхами (у піску, у грі, при опрацюванні перенесення/контрперенесення під час аналітичної бесіди тощо).

З'ясувалося також, що найпоширенішим стилем проведення символдраматичного сеансу у вітчизняного психотерапевта є емоційно-підтримуючий (емпатійний), а зовсім не характерним для наших фахівців виявився дистантний (абстинентний). Українські психотерапевти зазначають також, що досить часто у своїй роботі використовують теми казок.

На наш погляд, виявлені соціокультурні особливості образних репрезентацій підлітків щодо стосунків у їхніх сім'ях суттєво впливають на особливості діагностичної та подальшої психотерапевтичної роботи з ними. Так, стосунки, які створюються під час роботи між психотерапевтом та клієнтом-підлітком залежать як від певного стилю ведення психотерапевтом робочої сесії, так і від переживань підлітка цих стосунків. А отже, вітчизняним фахівцям варто усвідомлювати, що підлітки можуть проектувати на психотерапевта конфігурацію тих стосунків, які мають у своїх сім'ях з батьками (згідно даним дослідження – залежність, інфантильність тощо). В роботі з підлітками фахівцям варто спиратись на етнічні та культуральні особливості малюнків, патерни взаємодії з дитиною при діагностуванні норми чи патології та орієнтації у конфліктних зонах, які потребують подальшого опрацювання.

Висновки

У результаті проведеного експериментального дослідження виявлено соціокультурні особливості застосовування кататимно-імагінативної психотерапії в роботі вітчизняних фахівців з емоційними проблемами підлітків. Визначено основні діагностичні критерії емоційного неблагополуччя вітчизняних підлітків на основі їхніх образних репрезентацій (тест–мотив «Три дерева»): «дезінтеграційний» стиль малювання (P.Elkish),

низка опорних елементів малюнка за Г.Ферсом; діагностичні ознаки образних репрезентацій і коментарів до них (вітчизняні психотерапевти–експерти).

Виявлено головні тенденції образних репрезентацій підлітків, що характеризують особливості стосунків із батьками та відповідні цим стосункам переживання: складна психологічна сепарація підлітків; інфантилізація підлітків у сім'ї (переважно матерями); слабка як для підліткового віку статево–рольова ідентифікація. Соціокультурну специфіку мають також особливості малюнків підлітків з різними емоційними станами (депресивними, тривожними, агресивними). Встановлено неможливість прямої екстраполяції на вітчизняну вибірку діагностичних критеріїв образних репрезентацій, виділених у західноєвропейських дослідженнях для визначення психічної патології та емоційних проблем у підлітків.

Основні відмінності в застосуванні тесту–мотиву «Три дерева» вітчизняними фахівцями порівняно із західними стосуються сфери та процедури його застосування.

Охарактеризовано загальну картину застосування кататимно–імагінативної психотерапії вітчизняними фахівцями у роботі із дітьми та підлітками. На основі отриманих завдяки дослідженню даних окреслено попередні ідеї щодо технологій застосування кататимно–імагінативної психотерапії в психокорекційній роботі з підлітками.

Використана література

1. Кісарчук З.Г., Лазос Г.П. Кататимно–імагінативна психотерапія: сучасний стан розвитку та перспективи застосування у вітчизняному психотерапевтичному просторі / З.Г.Кісарчук, Г.П.Лазос // Актуальні проблеми психології [Т.3 : Консультаційна психологія і психотерапія] : зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред.: С. Д. Максименка – К. : Ін-т психології імені Г.С.Костюка НАПН України; Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. – Вип.9. – С.5–32.
2. Куєвда В.Т. Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект. Монографія / В. Т. Куєвда. – Донецьк : Український культурний центр, 2007. – 264 с.
3. Лазос Г.П. Психологічна корекція негативних переживань підлітків у стосунках з батьками : Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. псих. наук – спеціальність

- 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Г.П. Лазос. – Ін-т психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – К. : Науковий світ, 2013. – 20 с.
4. Обухов Я. Л. Символдрама : Кататимно- имагинативная психотерапия детей и подростков / Я.Л. Обухов . – М.: «Эйдос», 1997. – 112 с.
 5. Обухов Я.Л. Диагностика внутрисемейных отношений при помощи проективной методики «Три дерева» – [електронний ресурс]. – режим доступу: psydiagnoz.com/parents-of-children/133-test-tri-dereva. – назва з екрану.
 6. Подольский А.И. Диагностика подростковой депрессивности. Теория и практика / А. И. Подольский, О. А. Идобаева, П. Хейманс. – СПб. : Питер, 2004. – 202 с.
 7. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / А. М. Прихожан. – М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000 – 234 с.
 8. Синицкий В.Н. Депрессивные состояния / В. Н. Синицкий – К. : Наукова думка, 1986. – 276 с.
 9. Ферс М.Г. Тайный мир рисунка / [пер.с англ. С.Шувалов] / Грегг М.Ферс. – М.: Деметра, 2003. – 176 с.
 10. Холмогорова А.Б., Воликова С.В. Основные итоги исследований факторов суицидального риска у подростков на основе психосоциальной многофакторной модели расстройств аффективного спектра. – [електронний ресурс] // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. 2012. – N 2. – режим доступу: URL: [http:// medpsy.ru](http://medpsy.ru) – назва з екрану.
 11. Alland A. *Playing with form: Children draw in six cultures.* — New York: Columbia University Press, 1983. – 247 p.
 12. Bekhit, N.S. The use of drawing for psychological assessment in Britain: Survey findings / N.S. Bekhit, G.V. Thomas, R.P. Jolley // *Psychology & Psychotherapy: Theory, Research & Practice*, 2005. – V.78(2). – pp. 205-217.
 13. Boyatzis C.J., Varghese R. (1994). Children's Emotional Associations with Color / C.J. Boyatzis, R. Varghese // *Journal of Genetic Psychology*, 1994. – V.155. – pp.77-85.
 14. *Comprehensive handbook of psychological assessment* / Ed. M. Hersen. – New Jersey: John Wiley & Sons, 2004. – 661 p.
 15. Elkish P. Free art expression // *Projective techniques with children* / Ed. A.I. Rabin, M.R. Haworth. – N.Y.: Grune & Straton, 1960. – pp. 88 – 273.
 16. Engle P.L., Suppes J.S. The relationship between human figure and test anxiety in children drawings / P.L. Engle, J.S. Suppes // *Journal of Projective Techniques and Personality Assessment*. – V.34. – 1970. – pp. 223-231.
 17. Fromage B. Living in palliative care unit: The input of Three Trees Test // *Annales medico-psychologiques*, 2013 (May). – V. 171, issue 4. – pp. 262-267.
 18. Graham-Bermann S. A. Domestic violence in the lives of children: The future of research, intervention, and social policy / S. A. Graham-Bermann, J. L. Edleson. – Washington, DC: American Psychological Association Books, 2001 – 332 p.
 19. *Guided Affective Imagery with Children and Adolescents* / Hanscarl Leuner, Gunther Horn, Edda Klessmann. – NY: Springer-Verlag New York Inc., 2012. – 286 p.
 20. Hammer E.F. Self-Growth in Families: Kinetic Family Drawings, Research, and Application. Book Review / E.F.Hammer // *The Arts in Psychotherapy*, 1983. – V. 10. – pp. 197-198.
 21. Henderson N. D. Sex of person drowns by Japanese, Navaio, American white and Negro seven years olds. / N.D. Henderson, B.V. Batler, B. Coffenoy // *Journal of personality Assessment*, 1971. – V.35. – pp. 261-264.

22. Howells J.G. A Projective Technique for Assessing Family Relationships / J.G. Howells, J.R. Lickorish // *Journal of Clinical Psychology*, 1969. – V. 25. – pp. 304-307.
23. Kazdin A. Methodology, design, and evaluation in psychotherapy research // *Handbook of psychotherapy and behavioral change* / A. E. Bergin, S. L. Garfield (Eds). – NY: Wiley, 1994. – pp. 19-71.
24. Leibowitz M. Interpreting children's drawings: A self-psychological approach. – London: Brunner Mazel. – 387 p.
25. Leuner H. Guided Affective Imagery (GAI): A Method of Intensive Psychotherapy / Hunschl Leuner // *American Journal of Psychotherapy*, January 1969. – Vol. XXIII/ – No. 1. – pp. 4-22
26. Meili-Dworetzki, G. Spielarten des Menschenbildes: Ein Japanischer und schweizerischer Kinder / G.Meili-Dworetzki. – Bern : Hans Huber, 1982. – 180 p.
27. Milne L.C. Color in children's drawings: The influence of age and gender / L.C. Milner, P.Greenway // *The Arts in Psychotherapy*, 1999. – V. 26. – pp. 261-263.
28. Psychological characteristics of eating disorders as evidenced by the combined administration of questionnaires and two projective methods: the Tree Drawing Test (Baum Test) and the Sentence Completion Test / Mizuta I., Inoue Y., Fukunaga T., Ishi R., Ogawa A., Takeda M. – [электронный ресурс]. – режим доступа: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov>. – назва з екрану.
29. Roewecklein J.E. Imagery in Psychology: A Reference Guide / J.E. Roewecklein. – Westport: CT. Praeger Publishers, 2004. – 354 p.
30. Suzuki L.A., Ponterotto J.G., Meller P.J. *Handbook of Multicultural Assessment: Clinical, Psychological and Educational Applications*. – San Francisco: A Wiley Imprint, 2008. – 706 p.
31. van Lenner J.E. Performance on some projective tests under LSD-25 / J.E. van Lenner // *Advanc.psychosomat.med.*, 1960. – V.1. – pp. 219-222.
32. Vass Z. A Psychological interpretation of drawings and paintings. The SSCA method / Zoltan Vass. – [электронный ресурс]. – режим доступа: <http://www.freado.com>. – назва з екрану.

Лазос Г.П. Социокультурные особенности применения кататимно-имагинативной психотерапии в психокоррекционной работе с подростками.

В статье рассмотрены результаты исследования, посвященного особенностям и специфике использования кататимно-имагинативной психотерапии отечественными специалистами в психокоррекционной работе с подростками. Представленные результаты исследования освещают характеристики образных репрезентаций переживаний подростков во взаимоотношениях с родителями и их специфику в сравнении с подростками из других стран мира на основе теста-мотива «Три дерева». Очерчены

предварительные идеи по технологиям использования кататимно-имажинативной психотерапии в работе с подростками.

Ключевые слова: подросток, эмоциональная сфера, социокультурная специфика, кататимно-имажинативная психотерапия (КИП, символдрама), рисуночные тесты, образные репрезентации, интерпретация, символ.

This article is discussed the results of research concerning the peculiarities of practicing of GAI psychotherapeutic methods by Ukrainian specialists working with children and grown-up. The results of the study highlight the characteristics of the symbol representations of teenagers' experience in relationships with their parents and their specificity in comparison with teenagers from other countries of the world ("Three trees" test as an example). The preliminary ideas of the way of GAI implementation with adolescents are outlined at the article.

Keywords: teenager, emotional sphere, socio-cultural specificity, GAI (Guided affective imagery, symboldrama), drawing tests, symbol representation, interpretation, symbol.